

FÂTİMA bint SA'D el-HAYR

(فاطمة بنت سعد الخير)

Ümmü Abdilkerîm Fâtima
bint Sa'dî'l-Hayr
b. Muhammed el-Ensâriyye
(ö. 600/1203)

Muhaddis.

522'de (1128) İsfahan'da doğdu. Bah-reyn'de doğduğu, daha sonra babasının onu İsfahan'a götürdüğü de söylenmektedir (Kehhâle, IV, 59). Babası Ebû'l-Hasan Sa'dü'l-Hayr hem tâcir hem de muhaddisti. Bu sebeple Fâtima çok küçük yaşta hadis muhitiyle tanıştı ve İsfahan'ın hadis alanında tanınmış isimlerinden Fâtima bint Abdullah el-Cüzdâniyye Taberânî'nin *el-Mu'cemü'l-kebir*'ini okuttuğu sırada babasıyla birlikte onun meclisinde bulundu. Daha sonra babası onu Bağdat'a götürerek Hibe-tullah b. Husayn'ın vefatından az önce kendisinden hadis dinlemesini temin etti. Orada yine hayatlarının son dönemlerini yaşayan Ebû Gâlib b. Bennâ'dan ve Zâhir b. Tâhir'den hadis tahsil etti. Diğer hocaları arasında babası ve Ebû Mansûr el-Kazzâz diye tanınan *Târîhu Bağdâd*'ın râvisi Abdurrahman b. Muhammed eş-Şeybânî, dil ve lugat âlimi İbnü'l-Cevâlîkî ve daha başkaları yer almaktadır.

Fâtima, İbn Nüceyye diye bilinen devrin tanınmış vâizi, fakih ve müfessiri Zeynüddin Ebû'l-Hasan Ali b. İbrâhim b. Necâ ile evlenerek Mısır'a gitti. İbn Nüceyye, kendisinden Ziyâeddin el-Makdisî ve Münzirî gibi hadis hâfızlarının rivayette bulunduğu, Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin ve oğlu el-Melikü'l-Azîz'in itibar ettiği bir âlimdi. Bu sebeple son derece müreffeh bir hayat yaşadılar. Fâtima önceleri Dimaşk'ta, daha sonra Mısır'da hadis rivayet etti. Kendisinden hadis hâfızı Ebû

Müsâ Abdullah b. Abdülganî el-Cemmâîlî el-Makdisî, hâfız Ziyâeddin el-Makdisî, İskenderiyeli muhaddis Abdurrahman b. Mukarreb, Hatîbü Merdâ diye bilinen fakih ve muhaddis Muhammed b. İsmâil b. Ahmed el-Makdisî gibi âlimler doğrudan, Münzirî de icâzet yoluyla rivayette bulundular. Ondan icâzetle en son rivayette bulunan kimse Zehebî'nin hocası Ahmed b. Ebû'l-Hayr Selâme'dir. Bazı kaynaklarda Fâtima'nın fakih olduğu da kaydedilmektedir.

Fâtima bint Sa'd 8 Rebîülevvel 600'de (15 Kasım 1203) Mısır'da vefat etti.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'd-Dübeysî, *el-Muhtaşarü'l-muhtâc ilel-hi min Târîhi İbnî'd-Dübeyst* (nşr. Mustafa Cevâd), Bağdad 1397/1977, III, 269; İbnü'l-Ebâr, *Tekmilâ* (nşr. F. Codera), Madrid 1887-89, II, 747, nr. 2124; İbnü's-Sâbüni, *Tekmilâtü l-kâmî'l-İkmâl*, Beyrut 1406/1986, s. 95, 225, 253, 327; Zehebî, *A'lâmü'n-nûbelâ*, XXI, 412-413; a.mlf., *Tezkiretü'l-huffâz*, IV, 1369; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, IV, 347; Ziriklî, *el-A'lâm* (Fethullah), V, 131; Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ*, IV, 59-60.

M. YAŞAR KANDEMİR

FÂTİMA bint SÜLEYMAN

(فاطمة بنت سليمان)

Ümmü Abdillâh
Fâtima bint Süleymân b. Abdilkerîm
el-Ensâriyye ed-Dimaşkiyye
(ö. 708/1308)

Muhaddis.

620'de (1223) doğdu. Kiraat ve hadis âlimi olan babası onu erken yaşlarda Dimaşklı muhaddislerden Müslim b. Ahmed el-Mâzinî, Kerîme bint Abdülvehâb ve İbn Revâha gibi tanınmış âlimlerin derslerine dinleyici olarak götürmeye başladı. Babasından, ayrıca Şam, Irak ve Hicaz bölgelerine mensup 100'den yüzdenden fazla muhaddisten faydalandı. Kendisine, çeşitli hadis kitaplarının râvi-

leri olan Ebû Mansûr Muhammed b. Abdullah el-Bendenîcî (İbn Ufeyce el-Hammâmî), Feth b. Abdüsselâm, Ebû'l-Kâsim İbn Sasrâ, Ebû'l-Fazl Abdüsselâm b. Abdullah ed-Dâhirî ve Şerefünnisâ bint Ahmed b. Âbenûsî gibi muhaddisler icâzet verdi. Tanınmış fakih ve muhaddis İzzeddin b. Cemâa gibi âlimlere hocalık yaptı. Talebesi Muhammed el-Vânî ondan dinlediği kırk kadar cüzün adını zikretmektedir (Kehhâle, IV, 62-64).

Hiç evlenmeyerek bütün hayatını ilme veren, servetiyle birkaç medrese ve tekke yaptıran Fâtima bint Süleyman 12 Rebîülâhîr 708'de (29 Eylül 1308) Dimaşk'ta vefat etti.

BİBLİYOGRAFYA :

Zehebî, *el-İber*, IV, 18; a.mlf., *Tezkiretü'l-huffâz*, IV, 1485; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, IV, 244; İbn Hacer, *ed-Dürrü'l-kâmine*, III, 222-223; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VI, 17; Mehmed Zihni, *Meşâhîrü'n-nisâ*, İstanbul 1295, II, 115-116; Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ*, IV, 61-65; Ziriklî, *el-A'lâm* (Fethullah), V, 131.

NUSRETTİN BOLELLİ

FÂTİMİLER

(الفاطميون)

909-1171 yılları arasında
Kuzey Afrika, Mısır ve Suriye'de
hüküm süren bir Şii devleti.

I. SİYASÎ TARİH**II. MEDENİYET TARİHİ****III. SANAT****I. SİYASÎ TARİH**

Hânedan adını Hz. Fâtima'dan alır. Kurucuları Hz. Fâtima ve Hz. Ali yoluyla Hz. Peygamber'in soyundan geldiklerini iddia ederler. Bu iddianın doğruluğu eski ve yeni âlimler arasında tartışma konusu olmuştur.

İfrîkiye'de ortaya çıkan Fâtîmî Devleti'nin esasî İsmâîlîlik hareketine dayanır. Bu hareket, altıncı imam Ca'fer es-Sâdık'ın çevresinde başlatılan tartışmalarla ortaya çıktı. İsmâîlîler Ca'fer es-Sâdık'ın, oğlu İsmâil'i nas yoluyla halef tayin ettiğini kabul ederler. İsmâil 145 (762) yılında daha babası hayatta iken vefat edince sonradan İmâmîyye Şiası (İsnâaşeriyye) diye bilinen grup Ca'fer es-Sâdık'ın ikinci oğlu Müsâ el-Kâzım'ı yedinci imam olarak kabul etti. Ca'fer es-Sâdık'ın oğlu İsmâil'in imâmetini kabul edenler iki gruba ayrılmaktadır. Bunlar İsmâil'in ölümü üzerine ortaya çıkmış ve Ca'fer es-Sâdık'ın 148 (765) yılında

Fâtîmîler

vefatından sonra İmâmiyye'den ayrılmıştır. el-İsmâiliyyetü'l-hâliya ve el-İsmâiliyyetü'l-vâkıfe adlarıyla tanınan birinci grup İsmâil'in daha babası hayatta iken öldüğünü inkâr etmekte, onun Ca'fer es-Sâdık'tan sonra yedinci imam olduğuna, bir gün mehdî veya kâim olarak döneceğine, babasının onu korumak amacıyla öldüğünü söylediğine ve bunun bir **takıyye*** olduğuna kesin olarak inanmaktadırlar (Şehristânî, I, 149). İkinci grup ise İsmâil'in babasının hayatında vefat ettiğini kabul edip İsmâil'in oğlu Muhammed'in imâmetini tanımakta ve onu İsmâil'in halifesi olmaya lâyık görmektedir. Bu grup aynı zamanda Muhammed'i Ca'fer es-Sâdık'ın henüz hayatta iken oğlu İsmâil'in yerine tayin ettiğine de inanmaktadır. Bu gruba göre Hz. Hasan'dan kardeşi Hüseyin'e intikalinden sonra imâmetin kardeşten kardeşe geçmesi câiz olmayıp ileriki nesillere intikali gerekmektedir (İdrîs b. Hasan, *‘Uyûnü'l-aḥbâr*, V, 160-161).

İsmâilî dâisi İmâdüddin İdrîs'in kaydettiği İsmâilî-Fâtımî rivayetine göre, 297 (909) yılında İfrîkiye'de Fâtımî Halifeliği'ni kuran Ubeydullah el-Mehdî'den önce bu ülkeye gelen bir grup gizli imam da Muhammed b. İsmâil'in oğullarıdır (*‘Uyûnü'l-aḥbâr*, IV, 351-404). Ubeydullah el-Mehdî'yi Muhammed b. İsmâil'e bağlayan imamlar gizlilik içinde yaşamışlardır. Hatta ilk devirlere ait İsmâilî kaynakları bile bunların isimlerinden bahsetmemektedir. Fâtımî halifeleri de Şîa'nın "Allah'ın gizlediğini açığa çıkarmama" prensibine dayanarak herhangi bir resmî soy kütüğü açıklamamakta ısrarlı davranmışlardır.

Fâtımî kaynaklarında İsmâilî nesebi Ubeydullah el-Mehdî b. Hüseyin b. Ahmed b. Abdullah b. Muhammed b. İsmâil b. Ca'fer es-Sâdık şeklindedir. Fakat Ubeydullah el-Mehdî Yemen tarafına gönderdiği bir mektupta soyunun İsmâil b. Ca'fer es-Sâdık'a dayandığını inkâr etmekte ve büyük dedesinin İsmâil'in büyük kardeşi Abdullah olduğunu, Ca'fer'in İsmâil'i değil Abdullah'ı kendisine vâris olarak tayin ettiğini söylemektedir. Bu itiraf, İsmâilî hareketin başlatıcısının İsmâil olmadığı intibaini vermektedir. Ca'fer es-Sâdık'ın oğulları "hak da'vâ'yı ihya etmek isteyince münaflıkların nifa-kından ve Abbâsîler'in zulmünden korkarak şahsiyetlerini gizlemişler, kendilerini başka adlarla tanıtmışlar, Mübârek, Meymûn ve Saîd gibi isimler seçerek bunlardaki iyimser ifadenin bereke-

tine sığınmışlardır. Bu durum Şîa'daki takıyye prensibiyle ilgilidir.

Bir başka rivayette ise Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh adında Ali evlâdından olmayan birinin İsmâilî hareketinin gerçek kurucusu ve Fâtımî halifelerinin büyük dedesi olduğu iddia edilmektedir. Şüphe yok ki bu karışıklığın sebebi Ca'fer es-Sâdık'ın oğullarının lakaplarından birinin de Meymûn olmasıdır. Meymûn el-Kaddâh Mahzûmoğulları'nın âzatlî kölesi ve Mekkeli idi. İmam Muhammed el-Bâkır'ın öğrencisi olmuş ve ondan çok sayıda hadis rivayet etmiştir. Oğlu Abdullah da Ca'fer es-Sâdık'tan rivayette bulunmuş olup İmâmiyye Şîası nezdinde saygı duyulan âlimlerdendi. Bundan dolayı Abbâsîler'in 402 (1011) yılında Fâtımîler'in soyunu ta'netmek için yayımladıkları ve Şerîf el-Murtazâ'nın da imzaladığı tutanakta (mahzar) bu Meymûn'un ve oğlunun adı geçmemektedir.

Makrîzî *el-Muḳaffa'l-kebîr*'de Mehdî'nin soyunu, onun Yemen tarafına gönderdiği mektubundakine yakın bir şekilde kaydetmekte ve seçerenin sonunda yer alan Takî, Vefî ve Radî olarak tanıyan üç şahsa "Allah'ın zâtında gizlenmiş kişiler" (el-mestûrûn fî zâtî'llâh) denildiğini söylemektedir (s. 53, 55).

İsmâilî dâilerinden İbn Havşeb Yemen'de İsmâilîliğin temellerini atmayı başardığı gibi dâî Ebû Abdullah eş-Şîi'yi de Kuzey Afrika'ya gönderdi. Ebû Abdullah, Berberî Kûtâme kabilesinin desteğini sağlayarak orada bir İsmâilî üssü kurmaya muvaffak oldu. İmam Ubeydullah el-Mehdî Abbâsîler'in kontrolünden kurtulmak için ya Yemen'e veya Kuzey Afrika'ya gidecekti. Mehdî önce Remle'ye, oradan da Mısır'a gitti (291/903). Mısır'da Abbâsî valisinin kendi yüzünden sıkıntı çektiğini hissettiği için oradan ayrılmaya karar verdi. Beraberindekiler Yemen'e gideceğini sandılar, ancak Mehdî Kuzey Afrika'ya yöneldi. Ebû Abdullah eş-Şîi buradaki Ağlebî hâkimiyetini yıkmak üzereydi ve bu durum Mehdî'nin arzularına uygun düşüyordu. Mehdî Abbâsîler'den uzak durmak istiyor ve uygun olmayan bir zamanda onlarla çatışmayı arzu etmiyordu. Ancak Mehdî İfrîkiye'deki dâileri ile doğrudan irtibat sağlayamadı. Bunun üzerine Sicilmâse'ye yöneldi, fakat orada şehrin emîri tarafından yakalanıp hapsedildi. Bu sırada Ebû Abdullah, Ağlebîler'in başşehri Rakkâde'yi ele geçirip son emîrleri olan Ziyâdetullah'ı şehirden çıkarmayı başardı

(296/909). 29 Rebîülâhîr 297 (15 Ocak 910) tarihinde Ubeydullah ile birlikte Rakkâde'ye girdi. Ubeydullah "Mehdî-Lidînillâh" ve "Emîrül-mü'minin" lakaplarıyla halife ilân edildi.

Fâtımîler İfrîkiye döneminde (909-973) birçok güçlkle karşılaştılar. Kuzey Afrika Ehl-i sünnet ile (özellikle Mâlikî mezhebi) Hâricîler (bilhassa İbâziyye ve Sufriyye) arasında paylaşılmıştı. İsmâilî mezhebi bölgede esasen mevcut olan karışıklığı arttırdı. Batıdaki Zenâte ile doğudaki Sanhâce Berberî kabileleri birbirleriyle mücadele halindeydiler. Kûtâme Sanhâce'ye mensuptu. Bu kabileler de huzursuzluk ve karışıklıkların devam etmesine sebep oluyordu. Bölgede aynı zamanda şark asıllı iki hânedan daha vardı. Bunlar Tâhert'teki Hâricî Rüstemîler ile Fas'taki Alevî İdrîsî Devleti idi. Fâtımîler, Sünnî Afrika toplumu üzerinde söz sahibi olup onları nüfuzları altına almak için büyük gayret sarfettiler. Halife Ubeydullah el-Mehdî, İfrîkiye halkının ve Mâlikî âlimlerinin direniş ve protestolarıyla karşılaştı. Sünnî Mâlikî âlimleri Kayrevan'da ve İfrîkiye'nin diğer şehirlerinde tutunmuşlardı. Bu âlimler Ubeydullah el-Mehdî'nin mezhebine karşı çıkıyor, halk da onları destekliyordu.

Abbâsîler'in, devletlerinin kuruluşunda büyük emeği olan Ebû Müslim el-Horasânî'den kurtulmak istemeleri gibi İmam Mehdî de kendisine İfrîkiye'nin yolunu açan Ebû Abdullah eş-Şîi'den kurtulmak istiyordu.

Mehdî İfrîkiye'ye ayak bastığı andan itibaren Fâtımî Halifeliği'nin hedeflerini gerçekleştiremeyeceğini anladı. Çünkü eldeki imkânlar çok azdı ve Mâlikî âlimleri de onlara karşı direniyordu. Ayrıca Kuzey Afrika'nın dağlık coğrafi yapısından kaynaklanan zorluklar burayı ele geçirmeyi güçleştiriyordu. Fâtımîler İslâm dünyasına hâkim olabilmek için doğuya hâkim olup özellikle Mısır'ı ele geçirmekten ve doğuya doğru yayılmaktan başka çarelerinin olmadığını biliyorlardı. Halife Mehdî saltanatının ilk yıllarında Mısır'ın fethi için iki başarısız denemede bulunmuştu (301/913, 307/919). Bu denemeler oğlu ve halefi Kâim -Biemrillâh el-Fâtımî zamanında da (934-946) devam etti, fakat hiçbir sonuç alamadı. Aksine bu saldırılar Abbâsî hilâfetini askerî yönden daha güçlü olma gereği hususunda uyarmış oldu. Bunun üzerine Abbâsîler Mısır'ın idaresini Suriye bölgesini de elinde bulunduran Muhammed b. Tuğç'a verdiler.

FÂTİMİLER

Mehdi 303 (915) yılında Doğu İfrîkiye sahilindeki bir yanmadada Mehdiye adıyla anılan bir şehir kurdu ve 308'de (920) burayı başşehir ilân etti. Böylece Kayrevan'daki Sünnîler'in mukavemetinden uzaklaşmış oluyordu. Aynı zamanda şehirde büyük bir sanayi faaliyeti başlattı. Bu sayede Fâtımîler Bizanslılar'ın karşısında durabilmiş ve Orta Akdeniz'in batı kısmında üstünlük sağlamaya ve nüfuzlarını Sicilya adasına kadar genişletmeye muvaffak olmuşlardı.

Sünnî İfrîkiyeliler geçici bir süre için, Fâtımî Devleti'ni tehdit eden Hâricî Ebû Yezîd en-Nükkârî'yi desteklediler. Ancak bu hareket Fâtımî Halifesi Mansûr-Billâh tarafından bertaraf edildi (336/947). Mansûr-Billâh'ın Ebû Yezîd'e karşı zafer kazanmasından sonra Fâtımîler Mehdiye'yi terk ederek yeni başşehirleri Sayreilmansûriye'ye (Sabra) yerleştiler. Burası Mansûr-Billâh tarafından Kayrevan yakınlarında Ebû Yezîd'i destekleyen Mâlikîler'i kontrol etmek için kurulmuştu.

Fâtımîler'in doğuya doğru genişleme düşüncesi ancak Fâtımî Halifesi Muiz-Lidînillâh tarafından gerçekleştirilebilmiştir. el-Mağribû'l-aksâ'da Fâtımî nüfuzunun genişlemesini temin eden Fâtımî kumandanı Cevher es-Sikillî'nin başarıları (357/968) halifenin dikkatini çekmiş ve onun askerî dehası sayesinde Mısır'ı zaptedebileceğine kani olmuştu. İhşîdîler'in son güçlü valisi Kâfûr'un ölümünden sonra Mısır'da baş gösteren iç karışıklıklar, 352 (963) yılından beri yaşanmakta olan ekonomik kriz ve bu arada dâîilerin yoğun faaliyetleri Fâtımîler'in büyük projelerini uygulamaya koymasına imkân verdi. Muiz-Lidînillâh Rakkâde yakınlarında 358 yılının Muharrem ayında (Kasım - Aralık 968) çoğunluğu Berberî kabileleri ve Saklebîler'den oluşan yaklaşık 100.000 süvari topladı. 27 Muharrem'de (21 Aralık) askerlere maaşlarını dağıttı ve 14 Rebîülevvel'de (5 Şubat 969) askerî teftiş ederek Mısır'ı ele geçirecek olan Cevher es-Sikillî'yi onlara takdim etti; Cevher'e de askerî, siyasî ve malî konularda tam yetki verdi. Cevher es-Sikillî Mısır'ı fethetmek üzere yola çıktı ve Şaban 358'de (Temmuz 969) Mısır'ı ele geçirdi. Bu sırada herhangi bir direnişle de karşılaşmadı. İskender'in ordusundan sonra bu büyüklükte bir ordunun Mısır'a gelmediğini söyleyen halk Cevher'den eman alıp teslim oldu.

Fâtımîler'in Mısır'ı ele geçirmeleri sadece bir hükûmetin yerine başka bir hü-

kûmetin kurulmasından ibaret değildi. Bu hareket çok derin etkileri olacak dinî, siyasî ve içtimâî bir inkılâp demektir. Bu inkılâp beraberinde idarede açık bir değişiklik de getirmekteydi. İslâm tarihinde ilk defa ismen bile olsa Bağdat'a bağlı olmayan bir hükûmet Mısır'a hâkim oluyordu. Fâtımîler'in Mısır'a girmesiyle birlikte İslâm âleminde oynadıkları rol de esaslı bir şekilde değişti. Bundan böyle Fâtımîler dinî, felsefî ve içtimâî hareketlere liderlik ettiler. Fâtımîler Mısır'ı ele geçirip orada bağımsız bir halifelik kurmalarına rağmen İslâm âleminin tamamına hiçbir zaman hâkim olamadılar ve kendilerini ümmetin ekseriyetinden ayrı tuttular. İslâm âlemine hükmetmek için merkez kabul ettikleri Kahire, Haçlı seferleri ve Moğol istilâsı sırasında olduğu gibi daha sonraki dönemde de önemli rol oynamıştır.

Cevher es-Sikillî Mısır'ı ele geçirdikten sonra Halife Muiz-Lidînillâh'ın tâlimatı doğrultusunda Fustat'ın kuzeydoğusunda yeni bir şehir kurdu. Burada büyük bir saray ve cami inşa etti. Cevher'in Muiz-Lidînillâh'ın nâibi sıfatıyla Mısır'a hükmettiği dört yıllık süre (969-973) Mısır'da Fâtımî tarihinin en önemli devrelerinden biri sayılır. Hutbelerden ve sikkelere Abbâsî halifesinin adı çıkarılıp onun yerine Muiz-Lidînillâh'ın adı ikame edilmiştir. Abbâsîler'in şiarı olan siyah renk kaldırılarak mescidlerdeki hatiplere Fâtımîler'in şiarı olan beyaz renk giydirilmiştir. Cevher'in dinî konularda gerçekleştirdiği yeniliklerden bazıları da şunlardır: Ramazan ayının ve bayramın tesbitinin hilâle bakılmaksızın yapılması, müezzinlerin ezanda "hayye alâ hayri'l-amel" (Amellerin en hayırlısına koşun) ibaresini de söylemeleri, imamların namazda besmeleyi okuttan okumaları, cuma namazında ikinci rek'atta kunut dualarının okunması. Ekonomik alanda ise Cevher bütün gücünü bozulan köprülerin onarımı için kullanmış ve haraç vergisi olarak feddân (4200 m²) başına alınan 3,5 dinarı 7 dinara çıkarmıştır. Toprak sahiplerinden ellerindeki arazi karşılığında alınan ücretleri de (kabâletü'l-arâzi) arttırmıştır. Mısır para birimini ıslah ederek ayarını Fâtımîler'in İfrîkiye'de kullandıkları ayar seviyesine çıkarmış ve yüksek değerli yeni dinarlar bastırmıştır. Bu dinarlar "ed-dînârü'l-Muizî" olarak tanınmış, daha önce Mısır'da kullanılan ve "ed-dînârü'r-râdi" ve "ed-dînârü'l-eb Yaz" diye bilinen eski dinarları iptal etmiştir.

Fâtımîler'in Suriye'yi ele geçirmeleri Mısır fethinin tabii bir uzantısı idi. Burası, Fâtımî ordusunu Bağdat'a götürerek Büveyhî idaresine ve Abbâsî hilâfetine son verecek seferin hareket noktası olacaktı. Fakat Dimaşk'ta Karmatîler'le yapılan savaşta Fâtımîler'in Suriye bölgesi emîri Ca'fer b. Felâh'ın 6 Zilkade 360 (31 Ağustos 971) tarihinde öldürülmesi bütün bu projelerin gerçekleşmesine engel oldu. Hatta bu savaşın sonra Karmatîler Mısır'a doğru ilerleyerek başşehir Kahire'yi tehdit ettiler.

Cevher şartların uygun hale geldiği ilk fırsatta Halife Muiz-Lidînillâh'ı Mısır'a davet etti. Halife bütün mal varlığıyla birlikte Mısır'a doğru yola çıktı ve İfrîkiye'de yerine Benî Zîrî ailesi olarak bilinen bir Berberî aileyi halef tayin etti. Bu ailenin başında Yûsuf b. Bulukîn es-Sanhâcî bulunuyordu. Sicilya'ya Benî Kelb kabilesinden bir Arap aileyi, Trablus'a da Abdullah b. Yahlif el-Kûtâmî'yi gönderdi.

Muiz-Lidînillâh Mısır'da ilk iş olarak Cevher'i görevden aldı. Ancak onun Fâtımî hilâfetine yaptığı hizmetlerden övgü ile söz etti. Yerine yahudi mühtedisi Ya'kûb b. Killis'i getirerek Mısır'daki Fâtımî idaresinin düzenlenmesini ona bıraktı. Uslûc b. Hasan'ı da malî konularda İbn Killis'in yardımcılığı ile görevlendirdi.

Muiz-Lidînillâh ile Azîz-Billâh (975-996), Cevher ve Ya'kûb b. Killis'in de gayretleriyle iki asır devam edecek olan Fâtımî Devleti'nin temellerini attılar. Azîz-Billâh'ın Fâtımîler'in Orta ve Güney Suriye, daha sonra da Halep emirlikleri üzerindeki nüfuzunu güçlendirecek Suriye bölgesine yönelik politikası hariç dış politikaları aktif değildi. Fâtımîler Suriye'yi ele geçirmeyi diğer ülkelere sahip olmanın garantisi gibi görüyorlar ve özellikle Bağdat'ı ele geçirmek istiyorlardı. Çünkü Bağdat Sünnî Müslümanlığın merkezi durumundaydı. Bu siyasetin gerçekleşmesi için Halife Azîz-Billâh şark bölgelerinden asker toplamaya başladı. Devletteki mevkiilerinin sarsılacağı endişesiyle Berberîler'in karşı çıkmasına rağmen bu ordunun teşkilinde Türkler'den ve Deylemîler'den büyük ölçüde faydalandı. Fâtımîler Abbâsîler'le doğrudan çatışmaya girmek yerine yeni bir yaklaşım tarzı benimsediler. Buna göre İslâm âleminde fiilî hâkimiyet Haremeyn'de (Mekke ve Medine) adına hutbe okunan kimseye ait olacağı için Hicaz'a hâkim olmanın yollarını arıyorlardı. Mekke'de

Halife Muiz-Lidînillâh adına halife henüz İfrîkiye'de iken, Azîz-Billâh adına da 365 (976) yılında hutbe okunmuştur.

Azîz-Billâh döneminin sonunda Fâtîmî hilâfeti oldukça genişledi; Fâtîmî dâîleri Suriye ve Kuzey Afrika'dan sonra Yemen ve Musul'da da propaganda yapma imkânı buldular. Aynı zamanda Azîz-Billâh Bizans imparatorunun elçisine her cuma Kostantîne'deki camide kendi adına hutbe okunmasını şart koşmuştu. Azîz döneminde Fâtîmîler'in Abbâsîler aleyhindeki emellerini gerçekleştirmeleri için uygun bir ortam oluşmuştu. Azîz-Billâh'ın 386 (996) yılında ölümünden sonra Fâtîmîler'den dokuz kişi halifelîğe adaydı ve bunların başında Hâkim-Biemrillâh geliyordu.

Hâkim-Biemrillâh dönemi (996-1021) çelişkileriyle dikkat çeker. Halife şahsiyetindeki zaaf sebebiyle aldığı bir karar çok kısa bir süre sonra değiştirdi. Fâtîmîler döneminde yaşanan dinî hoşgörüye rağmen ne zimmîler ne de Ehl-i sünnet mensupları Hâkim-Biemrillâh'ın baskısından kurtulabildiler. Ashaba sövme âdeti yaygınlaştı ve halifenin emriyle sövgü ibareleri mescid duvarlarına, ev ve dükkân kapılarına yazılmaya başlandı. Kendi yardımcıları ve yakınları da bu baskıdan ve zulümden kurtulamadılar. Onların birçoğunu bilinmeyen sebeplerle öldürdü. Halife yasaklar listesi hazırlar, kim bu listedeki yasaklardan birini işlerse onu ya öldürür ya da işkence ederdi. Aşırılıkları o dereceye vardı ki 407 (1017) yılında Mısır'a gelen üç İranlı'nın teşvikiyle ilâhlık iddiasına kalkıştı. Bu dönemde Mısır-Bizans ilişkileri de çok kötüleşti. Hâkim-Biemrillâh 27 Şevval 411 (13 Şubat 1021) tarihinde esrarlı bir şekilde ortadan kayboldu.

Fâtîmîler Devleti Müstansır-Billâh'ın zamanında (1036-1094) en geniş sınırlarına ulaştı. Mısır, Güney Suriye bölgesi, Kuzey Afrika, Sicilya, Afrika'nın Kızıldeniz sahilleri, Hicaz ve Yemen bu devletin sınırları içindeydi. Ayrıca Meşrık'ta Sünnîler'in idaresinde olan çok sayıda şehir hâkimi de Müstansır-Billâh'a tâbi oldu. Fakat bu koca devlet çok kısa bir sürede küçülmeye başladı.

Fâtîmîler'in çökmekte olduğu, Vezir Ebû'l-Kâsım Ali b. Ahmed el-Cercerâî'nin 436 Ramazanında (Mart - Nisan 1045) ölümüyle daha açık şekilde anlaşıldı. Fâtîmîler'le Abbâsîler arasındaki çatışma da ilk defa Bağdat'ta hazırlanan bir seçere ile su yüzüne çıktı. Bu seçerede Fâtîmîler'in soyuna dil uzatılıyordu. Başta

Tâlibîler'in nakibi Şerîf el-Murtazâ olmak üzere Bağdat'ın önde gelen âlimleri, kadî ve fakihleri söz konusu seçereyi imzalamışlardı. Bağdat'ta 444 (1052) yılında da buna benzer bir seçere düzenlendi. Fâtîmîler'e karşı Selçuklular'dan yardım isteyen Abbâsîler, bir taraftan Fâtîmîler'le Bizanslılar arasındaki ilişkileri bozmaya çalışırken diğer taraftan İfrîkiye Valisi Muiz b. Bâdis'i Fâtîmî hâkimiyetini tanınamaması yönünde kışkırttılar. Muiz b. Bâdis de 443 (1051) yılında Fâtîmîler'le olan bütün bağlarını koparıp İfrîkiye'de hutbeleri Abbâsîler adına okutmaya başladı. Selçuklular ise Bizanslılar'la anlaşma yaparak onların Mısır'a buğday göndermelerini durdurdular.

Fâtîmîler bunun üzerine askerî, siyasî ve iktisadî vasıtalarla Abbâsîler'e tepki göstermeye başladılar. Bu arada doğuya giden iki ticaret yolu arasındaki rekabeti kızıştırmayı planlayan "şark stratejisi"ne önem verdiler. İsmâîlî mezhebini Hindistan'a giden deniz ve kara yolu üzerinde ve doğrudan Hindistan'da yaymak için çalıştılar. Fâtîmîler bu çabalarıyla bir yandan ekonomik canlılık sağlayarak hilâfetlerini güçlendirmek, öte yandan da Abbâsî Halifelîği'ni zayıflatmak istiyorlardı. Ayrıca dâîler Abbâsîler aleyhindeki propaganda faaliyetlerini daha da yoğunlaştırdılar. Dâî'd-duât Müeyyed fi'd-dîn eş-Şirâzî, Arslan Besâsîrî'nin Abbâsî halifesine karşı başlattığı ayaklanmayı desteklemiş ve Arslan Besâsîrî Bağdat'ı istilâ etmeye muvaffak olarak hutbeyi Fâtîmî halifesi adına okutmuş, Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh'ı 450 (1058) yılında bir yıl müddetle nezaret altına almıştır. Ancak İslâm dünyasına canlılık kazandıran Sünnî Selçuklu Türkleri Tuğrul Bey'in başkanlığında Abbâsî Halifelîği'ni Fâtîmîler'in eline düşmekten kurtardı. Sonuçta Fâtîmîler Suriye bölgesindeki yerlerini kaybettiler ve buralar 468'de (1075) Selçuklular'ın eline geçti.

Mısır bu dönemde büyük bir ekonomik kriz içine düştü. Çeşitli askerî gruplar arasında meydana gelen çatışmalar da iç karışıklığa sebep oluyordu. Olayların olumsuz yönde gelişmesi Halife Müstansır-Billâh'ı, Akkâ'nın yönetimini üstlenmiş bulunan ordu kumandanı Bedr el-Cemâlî'yi yardıma çağırarak zorunda bırakmıştır. 466 (1074) yılında Mısır'a gelen Bedr el-Cemâlî anarşiyi kontrol altına almaya, huzur, emniyet ve istikrarı yeniden tesis etmeye muvaffak oldu.

Buna karşılık halife yetkilerini Bedr el-Cemâlî'ye devretti. Böylece Fâtîmîler tarihinde yeni bir dönem başlıyordu. "Vezirlerin nüfuz asrı" adı verilen bu dönemde devletin işlerini emirler üstlenmişlerdi. Bedr el-Cemâlî ve halefleri Efdal ve Me'mûn el-Batâihî'nin kurdukları düzen Fâtîmî Devleti'ni çökmekten kurtardı ve devletin ömrünü bir asır daha uzattı.

Babasının yerine vezirlik makamına geçen Efdal b. Bedr el-Cemâlî, Halife Müstansır'ın küçük oğlunu "Müsta'li-Billâh" lakabıyla halifelik makamına getirmiş, büyük oğlu Nizâr İsmâîlî mezhebine göre bu makamın meşrû vârisi olduğu halde uzaklaştırılmıştır. Efdal'ın Müsta'li'yi tercih etmesinin sebebi, Müstansır'ın son günlerinden beri elinde bulundurduğu otoriteyi kaybetme endişesiydi. Efdal tarafından gerçekleştirilen bu siyasî inkılap İsmâîlîler'i Müsta'liyye ve Nizâriyye olarak ikiye bölecek kadar tehlikeli gelişmelere yol açmıştır. Mısır, Suriye, Yemen ve Hindistan'daki İsmâîlîler'in büyük bir kısmı Müsta'li'nin imamlığını tanıdı. İran İsmâîlîleri ise Hasan Sabbâh'ın başkanlığında Nizâr'ın imamlığını tanıdılar ve Nizâriyye adıyla anıldılar. Bu gruba aynı zamanda el-İsmâîliyyetü'l-cedîde de denilir.

Müsta'li'nin 495'te (1101) ölümünden sonra Vezir Efdal onun yerine Ebû Ali Mansûr'u geçirdi ve ona da "Âmir-Biahkâmillâh" lakabını verdi. Bu sırada Ebû Ali henüz beş yaşındaydı. Böylece yirmi yıl boyunca ülkenin tek fiilî hâkimi olan Efdal ilk iş olarak idare merkezini Kahire'den Fustat'a nakletti. Onun zamanında divanlarda çalışan hristiyanların sayısı arttı. Suriye bölgesine yönelik Haçlı saldırıları yine onun döneminde başladıysa da Efdal bu saldırılara önem vermedi. Hatta Selçuklular'a karşı Haçlılar'la anlaşmaya bile çalıştı. Fakat sonunda devlet Suriye'deki şehirlerini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya geldi. Bu şehirlerin başında Kudüs, Akkâ, Sûr ve Sayda bulunuyordu.

Âmir-Biahkâmillâh yetişkin bir genç olunca Efdal'ın baskılarından bunaldı. Emîr Muhammed b. Fâtih el-Batâihî ile iş birliği yaparak 515 yılı Ramazan bayramı gecesi (Aralık 1121) Efdal'ı öldürttü. Âmir-Biahkâmillâh 2 Zilhicce 515'te (11 Şubat 1122) Batâihî'yi "el-Me'mûn Tâcü'l-hilâfe" lakabıyla vezir tayin etti. Ayrıca emirlerin, üstatların ve bilge kişilerin "Âmirî" olan lakaplarını "Me'mûnî"ye dönüştürerek ona şeref ve itibar ka-

FÂTİMİLER

zandırdı. Halife Âmir ile Vezir Me'mûn'un dönemi (1122-1125) Fâtımîler'in Mısır'daki en parlak devri oldu. Âmir muhteşem törenler yapmaya düşküncüydü. Devletin eski ihtişamına kavuşması onun sayesinde olmuştur.

Me'mûn ile arasındaki ittifaka rağmen ülkede tek başına söz sahibi olmak isteyen Âmir-Biahkâmillâh Me'mûn'u azlederek 519 (1125) yılında hapsedirdi, üç yıl sonra da öldürttü. Ancak devlet idaresine tek başına hâkim olamadı. Bunun üzerine biri müslüman, diğeri Sâmîrî iki kişiyi divanda görevlendirdi. Ebû Necâh b. Kanâ adıyla bilinen bir rahibi de müstevfî tayin etmek zorunda kaldı. Bu rahibin döneminde müslümanlar tutuklanmış ve hakarete uğramıştı. Bu durum ise müslümanların isyanına sebep oldu. Âmir'in hilâfeti uzun sürmedi ve Ravza adasına giderken Nizârîler tarafından öldürüldü (2 Zilkade 524 / 7 Ekim 1130).

Âmir'in vâris bırakmadan ölmesi yeni bir bunalıma yol açtı. Çünkü Fâtımî Devleti tarihinde daha önce imâmete vâris aranması gibi bir mesele ile karşılaşıl-mamıştı. Ayrıca ölüm sırasında hanımlarından birinin hâmile olduğunu söylemesi meseleyi daha da karmaşık hale getirmişti. Doğacak bu çocuğu beklerken Fâtımî tarihinde ilk defa İsmâîlîler'in tabiriyle "emanetçi imam" (el-imâmü'l-müstevda') tayin edildi. Bu imam Âmir'in amcasının oğlu Ebû'l-Meymûn Abdülmecîd oldu. Akrabalar içinde yaşça en büyüğü olan Ebû'l-Meymûn'a doğumu beklenen veliahtın kefilisi olarak biat edildi. Askerler ise Bedr el-Cemâlî'nin torunu Ebû Ali Ahmed b. Efdal Küteyfât'ı (Katîfât) vezirlik makamına getirdiler; Ebû Ali de Abdülmecîd'i hapsedirerek İmâmiyye'nin beklenen on ikinci imamı adına da'vette bulunmaya başladı ve İsmâîlî mezhebine ait faaliyetleri durdurdu. Beklenen imam adına para bastırıp üzerine "Allâhu's-samed el-İmâm Muhammed" ibaresini yazdırdı. Fakat bu inkılâp uzun sürmedi ve Ebû Ali 16 Muharrem 526 (8 Aralık 1131) tarihinde öldürüldü. Âmir-Biahkâmillâh'ın taraftarları Emîr Abdülmecîd'e tekrar biat ettiler. Ancak daha sonra kendisini halife ilân etti ve "Hâfız-Lidînillâh" lakabını aldı (3 Rebîülevvel 526 / 23 Şubat 1132).

Fâtımî Devleti son kırk yıl içinde sü-ratli bir inkıza sürüklenmiştir. Öyle ki hilâfetin nüfuzu sadece Mısır'a münhasır kaldı. Hâfız-Lidînillâh ve haleflerinin imâmetini tanımayan diğer tâbileri on-

lardan ayrıldılar. Böylece bu son kırk yıl içinde Fâtımîler Kahire'de mahallî bir hânedan gibi hüküm sürdüler.

Hâfız-Lidînillâh oğlu Hasan'ı öldürterek ondan kurtulunca Ermeni Behrâm'ı vezirlik makamına getirmeye mecbur kaldı ve ona "seyfû'l-İslâm tâcû'l-hilâfe" lakabını verdi (16 Cemâziyelâhîr 529 / 13 Mart 1135). Böylece ilk defa bir hristiyan Fâtımîler'in çok geniş yetkilere sahip tefvîz vezirliğine getirilmiş oldu. Behrâm Tel Bâşir ve Ermenistan'dan getirttiği ırktaşlarını Mısır'a yerleştirdi. Sayıları 30.000'i bulan Ermeniler birçok kilise inşa ettiler. Mısırlılar bu gelişmelerden korkmaya başladılar. Divanlardaki pek çok görevli hristiyandı. Behrâm'ın kardeşi Bâsâk da Kûs valiliğine tayin edildi. Bursı o sıralarda Mısır'ın en büyük vilâyetlerinden biriydi. Vali Kûs'taki müslümanlara zulmetmeye ve mallarına el koymaya devam etti. Müslümanlar bu durum karşısında nüfuzlu bir devlet adamı olan Rıdvân b. Velahşâ'dan yardım istediler. Rıdvân Kahire'de hristiyanlara karşı cihad ilân etmişti. Halife Hâfız-Lidînillâh da emirlerin baskısına boyun eğerek onu "es-seyyidü'l-ecellü'l-efdal emîrû'l-cüyûş" lakabıyla vezirlik makamına getirdi (Cemâziyelevvel 531 / Şubat 1137).

Rıdvân ilk iş olarak özellikle halkının çoğunluğu Sünnî olan İskenderiye'deki Sünnî faaliyetlere öncülük etti. İskenderiye'de Mısır'ın ilk İslâm medresesini kurdu (532/1138). Ancak halifenin askerleri kışkırtması üzerine buradan kaçmaya mecbur kaldı ve Sarhad Valisi Emîrûd-devle Gümüştegin el-Atabegî'ye sığındı. Hâfız-Lidînillâh Rıdvân'dan sonra vezirlik makamını boş tuttu ve ölümüne kadar (544/1149) yönetimi kendi eline aldı. Hâfız'dan sonra bütün valiler vezirlik makamına göz dikip bu uğurda birbirleriyle savaştılar. İbnü'l-Esir'in ifadesiyle, "Mısır'da vezirlik galip gelen kişinin-di... Efdal b. Bedr el-Cemâlî'den sonra harpsiz ve kansız şekilde pek az kişi vezir olmuştur" (el-Kâmil, XI, 185).

Bu arada Sünnîler'den de vezirlik makamına getirilenler oldu. Âdil b. Sellâr bunlardan biridir. Vezirlik makamı üzerindeki bu çekişmeler ülke içinde ve hatta sarayda çeşitli karışıklıklara sebep oluyor, ahlâk dışı hikâyelerin anlatılmasına yol açıyordu. 539 (1144) yılında Mısır'a gelen Emîr Üsâme b. Münkız bu entrikaların önlenmesinde büyük rol oynamış ve entrikalar 548 yılı başlarında (1153) Vezir İbnü's-Sellâr'ın ölümü, Ab-

bas es-Sanhâcî'nin vezirlik makamına gelmesi ve oğlu Nasr'ın Halife Zâfir-Biemrillâh'ı öldürmesiyle son bulmuştur. Haçlılar bu karışıklıkları fırsat bilerek Fâtımîler'in Suriye'deki son kalesi Askalân'ı da işgal ettiler (548/1153).

Halife Zâfir'in öldürülmesinden sonra Abbas es-Sanhâcî hilâfet makamına Zâfir'in küçük oğlunu getirdi. "Fâiz-Lidînillâh" lakabı verilen çocuk yaştaki halife sarayda gördüğü cinayetler yüzünden çok buhranlı günler geçirdi. Saraydaki kadınlar Talâi' b. Rûzzîk'e sığınarak ondan hilâfeti kurtarmasını istediler. Talâi'in ordusu harekete geçince Abbas ve oğlu Nasr Suriye'ye kaçmaya mecbur kaldılar. Talâi' b. Rûzzîk Fâtımîler'in güçlü vezirlerinin sonuncusudur. Büyük memuriyetleri altı ayla sınırlandırarak hiç kimsenin kendi otoritesine ortak olmasına izin vermemiştir. Onun mevkiı hırsı öyle bir noktaya ulaşmıştı ki Halife Fâiz-Lidînillâh'ın 555 (1160) yılında vâris bırakmadan ölmesi üzerine yerine "Âdid-Lidînillâh" lakabıyla onun torunu Emîr Abdullah'ı geçirmiş ve hilâfete Rûzzîk oğullarının da ortak olması ümidiyle kızını halife ile evlendirmiştir. Fâtımî Devleti'nin son on yılı vezirlik makamında gözü olan valiler arasındaki iç çekişmeler ve dış saldırılardan kaynaklanan bir dizi savaşı geçmiştir.

Şâver b. Mücir ve Dırgâm b. Âmir arasındaki mücadelede Şâver Dimaşk Emîri Nûreddin Mahmûd'a sığındı, ondan kendisine yardımcı olmasını ve vezirlik makamına iade edilmesini istedi. Nûreddin de Esedüddin Şîrkûh el-Mansûr kumandasındaki orduyu Mısır'a gönderdi. Fakat Şâver'in Nûreddin'e verdiği sözü yerine getirmeyerek Şîrkûh'tan Mısır'ı terketmesini istemesi üzerine Esedüddin'in ordusu Bilbis'i zaptetti ve doğu vilâyetlerini idaresi altına aldı. Şâver bu defa Haçlılar'a sığındı, Şîrkûh'a karşı onlardan yardım istedi. Bu durum Nûreddin ile Kral Amaury ordularının Mısır üzerindeki arzularını tahrik etti. Sonunda Şâver öldürüldü ve Nûreddin'in ordusu Mısır'a girdi. Esedüddin Şîrkûh 17 Rebîülâhîr 564 (18 Ocak 1169) tarihinde Fâtımî vezirliğine tayin edildi, fakat iki ay sonra vefat etti. Bunun üzerine Halife Âdid onun yeğeni Selâhaddin-i Eyyûbî'yi vezirlik makamına getirdi. Böylece Mısır'da ve Ortadoğu'da yeni bir dönem başlamış, Mısır'da Sünnî inkılâp tamamlanarak Fâtımîler adına hutbelere son verilmiş ve Abbâsîler adına hutbe okunmaya başlanmıştır. Bütün bu değişik-

likler büyük bir sükûnet içinde cereyan etmiştir.

Gerçekte Mısır halkı, Fâtımî hilâfetiyle iş birliği içinde olan bir zümrenin dışında İsmâîlî mezhebine kesinlikle inanmış değildi. Bundan dolayı 569 (1174) yılında içlerinde Yemenli şair Umâre'nin de bulunduğu bazı dâîlerin Fâtımî hilâfetini yeniden canlandırma çabaları sonuçsuz kalmıştır.

FÂTİMÎ HALİFELERİ LİSTESİ	
İfrîkiye'de	
Ubeydullah el-Mehdî	(297/909)
Kâim-Biemrillâh	(322/934)
Mansûr-Billâh	(334/946)
Muiz-Lidînillâh	(341/953)
Mısır'da	
Muiz-Lidînillâh	(362/972)
Azîz-Billâh	(365/975)
Hâkim-Biemrillâh	(386/996)
ez-Zâhir-Li'zâzidînillâh	(411/1021)
Müstansır-Billâh	(427/1036)
Mûsta'li-Billâh	(487/1094)
Âmir-Biahkâmillâh	(495/1101)
Ebû Ali Ahmed b. Efdal Küteyfât'ın hâkimiyeti	(16 Zilkâde 524-16 Muharrem 526/21 Ekim 1130-8 Aralık 1131)
Hâfız-Lidînillâh	(526/1132)
Zâfir-Bia'dâillâh	(544/1149)
Fâiz-Binasrillâh	(549/1154)
Âdid-Lidînillâh	(555-567/1160-1171)

II. MEDENİYET TARİHİ

A) İdarî ve Siyasî Teşkilât. Fâtımî Devleti'nin hâkimiyetindeki topraklarda çeşitli ırklara mensup ve değişik sosyal yapılara sahip kavimler yaşıyordu. Fâtımîler başta Mağribliler, Türkler, Deylemliler, Sudanlılar ve Ermeniler olmak üzere birçok kavimden faydalanmışlardır. Zimmîlerin tecrübelerinden ve özellikle malî konularda Kiptiler'den istifade etmişlerdir. Devletteki bu tür görevlere onlar getirilmiş ve Sünnî müslümanlar buralardan uzaklaştırılmıştır. Halife Muiz-Lidînillâh, Kahire'ye gelip Cevher'i görevinden aldıktan hemen sonra Ya'kûb b. Killis'ten devletin idarî işlerini düzenlemesini istedi. Uslûc b. Hasan'ı da onun gözetimi için tayin etti. İbn Killis Mısır'da merkezîyetçi bir yönetim sistemi kurdu. Buna göre devletin başında bulunan halife (imam) Şîî İsmâîlîler'e göre Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi kabul edilir ve bütün otorite ona aittir. Bu sistemde idarî yapı üçe ayrılmaktadır: İdare, yargı ve da'vet (propaganda). Ordu ise doğrudan doğruya imama bağlı idi ve emirleri ondan alırdı. Ancak bu sistem uzun

ömürlü olmadı. Fâtımî Devleti, içinde bulunduğu şartlar ve çeşitli olaylar sebebiyle zayıflayınca özellikle askerî gücü elinde bulunduran vezirler döneminin başlamasıyla birlikte bazı değişikliklere uğradı. Yalnız sistemin aslını oluşturan prensipler genel hatlarıyla korundu. İdarî otoriteyi vezir, din ve yasama işlerini kadî, Fâtımî propagandasını dâî'd- duât yönlendiriyordu. Bazan son iki görev bir şahsın uhdesinde toplanıyordu. Bedr el-Cemâlî'nin en üst dereceye gelmesi ve asker kökenli vezirler devrinin başlamasıyla birlikte vezir hem başkumandan hem kâdîkudât hem dâî'd- duât olmuştu. Ancak kadılık ve dâilîk görevlerini bizzat vezirler yerine getirmiyor, kadılar ve dâiler onların nâibi olarak görev yapıyordu.

Ehl-i sünnet'e göre halife seçim yoluyla veya daha önceki halifenin tayini ve halkın da biat etmesiyle iş başına gelirken Fâtımîler'de imam ilâhî bir hak olarak kendinden öncekinin halifesi olur ve halifelik babadan en büyük oğula geçerdi. İmamda aranan tek şart "vasiyet" veya önceki imamdaki gelen bir "nass"ın bulunmasıdır. Fâtımîler Sünnîler'in halifede, Zeydîler'in ise Zeydî imamdaki gibi özel şartlar aramazlar. Aynı zamanda imamin vasiyetini gizlemesi, çok güvendiği bazı yakınlarından başkasına söylememesi de mümkündür. Bu durum çok sayıda çocuk ve gencin imâmet makamına geçmesine, dolayısıyla saraydaki kadınların ve devlet adamlarının devlet işlerini ele geçirmelerine yol açmıştır.

487 (1094) yılında Müstansır-Billâh'ın ölümüne kadar veraset yoluyla imâmet hususu önemli bir engelle karşılaşmadan uygulandı. Müstansır'ın vefatından sonra Vezir Efdal Şehinşah'ın müdahalesiyle meşrû hak sahibi büyük oğlu Ni-zâr'ın azledilip yerine küçük oğlu Mûsta'li'nin getirilmesi İsmâîlî da'vetini böldü. Aynı şekilde Halife Âmir-Biahkâmillâh'ın 524 (1130) yılında herhangi bir vâris bırakmadan ölmesiyle de imâmeti amcasının oğlu Abdülmecîd üstlenmiştir. İsmâîlî mezhebine göre Abdülmecîd "emanetçi imam" konumundaydı ve Ebû Ali Ahmed b. Efdal tarafından azledilmeye kadar bu makamda kaldı. Ebû Ali ise on dört ay "beklenen imam" adına idareye el koydu. Daha sonra öldürülünce 526 yılının Muharrem ayında (Aralık 1131) veliaht tayin edilen Abdülmecîd, Rebîülâhîr 526'da (Şubat 1132) kendisini imam tayin etti. Son halife Âdid-Li-

dînillâh da İsmâîlî mezhebine aykırı olarak babası imam olmayan bir halife idi.

Fâtımî Devleti'nde imama hiçbir şüpheye mahal kalmaksızın Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi gözüyle bakılır, her ilmin kaynağı ve şeriâtın birinci müfessiri olarak kabul edilirdi. Büyük da'vet adamları bu mânâyı tekide ve imamin "veliyullah" olduğuna işaret etmeye çok özen gösteriyorlardı. Hâkim-Biemrillâh bu konuda daha ileri gitti ve 407'de (1017) kendisinde ulûhiyyetin tecellî ettiğini söyleyip ilâhîlik iddiasında bulundu.

Fâtımîler sicillerde ve paraların üstünde "el-imâm" ve "emîrül-mü'minîn" lakaplarıyla anılırdı. Dinî otoritelerini ve ruhanî sıfatlarını ön plana çıkarmak için resmî belgelerde halife lakabını kullanmamaya özen göstermişlerdir. V. (XI.) yüzyılın sonlarına doğru imamin otoritesi sarsılmış ve İsmâîlî da'vetinin bölünmesinin ardından asker kökenli vezirler şartlarına bakmaksızın diledikleri kimseyi imâmete getirmişlerdir.

Vezirlik Fâtımîler'de de diğer İslâm ülkelerinde olduğu gibi "tenfîz" ve "tefvîz" vezirlikleri olarak ikiye ayrılmaktadır. Fâtımîler İfrîkiye'de iken vezirlik makamından haberleri yoktu. Mısır'a gelindikten sonra Fâtımîler'in ilk sırasında vezirlerin bâriz vasfı tenfîz vezirliği, Bedr el-Cemâlî'den başlayarak devam eden II. asrın tamamında ise galip vasıfları tefvîz vezirliğidir. Halife Muiz Mısır'da yetkisini ve otoritesini kimseye bırakmamayı (tefvîz etmemeyi), her işi bizzat yönetmeyi ve hiç kimseden yardım almamayı tercih etti. Fakat o da adına "el-Vesâta" dediği bir kurum geliştirdi. Bu kurumu yönetecek kimse halife ile halk arasında aracı görevi ifa edecekti.

Mısır'da Fâtımîler döneminde vezir tabiri ilk defa, Halife Azîz-Billâh'ın Ya'kûb b. Killis'e "el-vezîrül-ecel" lakabını verdiği Ramazan 368 (Nisan 979) tarihinden itibaren kullanılmaya başlandı. Bu lakabın resmîleşmesi ise ancak Zâhir-Li'zâzidînillâh döneminde olmuştur. Bu devirde Vezir Ebû'l-Kâsım el-Cercerâî 418 (1027) yılında tenfîz vezirliğine getirilmiş ve bu tarihten itibaren vezirlik bir makam olmuş, adına da "rûtb" denilmiştir. Tenfîz veziri sınırlı bazı yetkileri olan yardımcı bir vezirdi. Halife onun bütün işlerini denetleyebilirdi. Vezir Hasan b. Ali el-Yâzûrî (1050-1058) güçlü tenfîz vezirlerinin sonuncusudur. Fâtımîler'in Selçuklular karşısında yenilgiye uğramasından sonra elli dört vezir

FÂTİMİLER

ve kırk iki kadı görevden uzaklaştırılmış, sonunda halife Akkâ Valisi Bedr el-Cemâlî'den yardım istemiş, bu şekilde tah-tını Türkler'e karşı koruyabileceğini dü-şünmüştür.

Bedr el-Cemâlî düzeni yeniden kurup devleti saldırılardan kurtarınca Halife Müstansır-Billâh bütün yetkilerini ona devretti. 467 (1074) yılından itibaren ve-zirlik makamı saltanat makamının yerine geçti. Makrîzî, bundan sonra vezirli-ğin tefvîz vezirliği haline geldiğini ve bu makamdakilere "emîrû'l-cüyûş" denil-diğini, vezir adının ise ortadan kalktığı-nı belirtir (*el-Hıta*, I, 440). Her ne kadar Bedr el-Cemâlî'nin halefleri de "emîrû'l-cüyûş" lakabını aldılarsa da son dönem tarihçilerine göre bu nitelikteki tek ve-zir Bedr el-Cemâlî'dir.

Bedr el-Cemâlî'den itibaren bütün tef-vîz vezirleri makamlarını güçlendirmek için ayrıca özel lakaplar almışlar, ordu kumandanlığının yanı sıra sivil kurum-larla birlikte yargı ve din kurumlarının idaresini de ellerinde bulundurmışlar-dır. Bedr el-Cemâlî'den başlayarak "me-lik" lakabı ortaya çıkıncaya kadar asker kökenli vezirler "es-seyyidü'l-ecel, emî-rû'l-cüyûş, seyfû'l-İslâm, nâsirû'l-imâm, kâfilü kudâtî'l-müslimîn, hâdî duâtî'l-mü'minîn" gibi unvan ve lakaplar kul-lanmışlardır. "es-Seyyidü'l-ecel" tabirin-den sonra vezirin şahsî sıfatının eklen-mesi âdetti. Bu sıfat Bedr el-Cemâlî için "emîrû'l-cüyûş", oğlu Şehinşah, torunu Kütayfât ve Rıdvân b. Velahşâ içinse "el-efdal" dir.

Fâtımîler dönemindeki vezirlerin çoğu hristiyandı. Ermeni vezir Behrâm "sey-fû'l-İslâm" lakabını alıp vezirû's-seyf ol-duğu halde Hristiyanlığını korudu. Ya-hudiler de Fâtımîler zamanında önemli mevkiler işgal etmekle beraber onların vezirlik makamına getirilmeleri için müs-lûman olmaları gerekiyordu. İbn Killis, Ebû Sa'd et-Tüsterî ve Sadaka b. Yûsuf el-Fellâhî bu vezirlere örnek gösterile-bilir.

Bedr el-Cemâlî'den önce vezirû'l-ka-lemin halifeye yardımcı olan diğer gö-revliler üzerinde tam bir otoritesi yok-tu. Ancak vezirû's-seyf Mısır'ın sultanı ve "sâhibü'l-hal ve'l-akd"idir. Emîrler, askerler, kadılar, kâtipler vb. hakkında ki bütün hükümler ona aittir. Divanda ve dinî mevkilerde görev yapacak kim-seleri tayin yetkisi de onundu.

B) Askerî Teşkilât. Mısır'ı zapteden Fâ-timî ordusu Rumlar, Sicilyalılar, siyah

köleler gibi güçlerden müteşekkildi. Kü-tâmeliler Cevher'in kumandasındaki or-dunun en büyük bölümünü oluşturmak-taydı. Şüphe yok ki bu ırk terkininin Fâ-timî ordusu için özel bir önemi vardı. Kâfûriler ve İhşîdiler Cevher es-Sikillî'nin Mısır'a girmesinden sonra hiçbir mu-kavemet göstermeden ortadan kaybol-muşlardır. Fakat Fâtımîler Suriye tarafı-na geçip de Büveyhîler ve Bizanslılar'ın tâlimli ve düzenli askerleriyle karşıla-sınca bu ırk terkihi konusunu yeniden düşünmeye başladılar. Fâtimî ordusu ile Alp Tegin kumandasındaki ordunun karşılaşmasından sonra Halife Azîz-Bil-lâh ve Vezir Ya'kûb b. Killis Fâtimî or-dusunun ıslaha muhtaç olduğuna ka-rar verdiler. Bu ıslah hareketinin en be-lirgin vasfı ise Türk ve Deylemliler'in Fâ-timî ordusuna alınması idi. Sonuçta de-ğişik ırklardan ve mesleklerden bir or-du ortaya çıkmış oldu. 371 (981) yılında Fâtimî ordusuna Hamdânîler ve Bekcû-riler de katıldı. Azîz-Billâh el-Garbiyyû's-sagîr köşkünü yaptırıp kızına tahsis edin-ce oraya Kasriyye denilen bir bölük ta-yin etti.

Fâtimî ordusundaki bu çeşitlilik süre-kli olarak çatışmalara yol açıyordu. İlk ön-ce Mağribliler'le Meşriklılar arasında Mağribliler'in devletteki mevkiini kay-betme korkusundan kaynaklanan çatış-malar başladı. Bu çatışma, 387 (997) yı-lında liderleri Eminüddeve b. Ammâr'ın yerinden uzaklaştırılması ve yerine Ber-cevân'ın getirilmesiyle son buldu. 390'-da (1000) Bercevân'ın öldürülmesi Türk-ler tarafından Kûtâme Berberileri'nce gerçekleştirilen bir darbe sayıldı. Cev-her'in ordusunu teşkil eden ve aynı za-manda Muiz ile birlikte gelen bu grup-lar Kahire'nin sakinleri olmuşlardır. Ka-hire yalnız halifenin ve askerlerinin bu-lunduğu müstahkem bir şehirdi. Fâti-mîler dönemi boyunca her grubun ayrı bir mahallesi vardı. Makrîzî *el-Hıta*'ta bu konuyu ayrıntılı olarak anlatmakta-dır (II, 2-20).

Müstansır-Billâh halife olunca ilk za-manlarda bütün yetkiler annesinde bu-lunuyordu. Annesi siyahî bir câriye olup 50.000 civarında kölesi vardı. Halife ise Türk askerlerin sayısını çoğalttı. Arala-rındaki bu çekişme çarpışmaya ve V. (XI.) yüzyılın ortalarında siyasî anarşiye yol açtı. Bedr el-Cemâlî 466'da (1074) Mı-sır'a ulaşınca askerini de beraberinde getirmiş, birçok devlet adamını öldürt-müş ve Ermeniler'den oluşan bir ordu kurmuştur (*a.g.e.*, II, 12).

Fâtimî Devleti'nin ilk dönemlerinde or-du halifenin emriyle hareket ederdi. Fa-kat Bedr el-Cemâlî'nin vezirliğe gelme-sinden sonra emîrû'l-cüyûş aynı zaman-da ordu kumandanlığı yetkisini de üle-rine aldı. Kaynaklarda ordunun ne şekil-de düzenlendiği konusunda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Kâid, arîf ve emîr gibi bazı terimlerden elde edilebi-lecek bilgiler son derece kısıtlıdır. Fâti-mî ordusunun idaresi Dîvânü'l-ceys di-ye bilinen bir divana bırakılmıştır. Bu di-van iki kısma ayrılmaktadır. 1. Dîvânü'l-ceys. Burada müslûman bir müstevfî bu-lunur, onun nezaretinde çalışan emîr ve nakibler ordu mensuplarının hastalık ve ölüm gibi hallerini rapor ederlerdi. 2. Dî-vânü'r-revâtib. Devletten aylık alan her-kesin adı burada kayıtlıdır. Bu divanda bir kâtip, on kadar yardımcı ve mübey-yiz, ayrıca bütün devlet adamlarının adı-nı ihtiva eden sekiz "arz" bulunurdu. Bu-rası Hâfız-Lidînilâh döneminin başın-da (1132) Dîvânü'l-ceys'in bir bölümü ol-maktan çıkarılıp Dîvânü'l-meclis'in bir bölümü haline getirilmiştir. Bunun Fâ-timîler'in sonuna kadar bu şekilde de-vam ettiğini kesin olarak söylemek müm-kün değildir. Fâtımîler döneminde Mısır'-da yaygın olan iktâ düzeni kabile siste-miyle bağlantılı olup iktâu'l-ceysten fark-lıdır.

Fâtımîler'in gerek piyade gerekse sü-vari birlikleri her ne kadar Mısır sınırla-rı dışına çıkmadıysa da İfrîkiye'den beri donanması Akdeniz'de önemli rol oyna-mıştır. Mehdiye ve Süse donanmasının yeniden inşası Akdeniz'in tamamına hâ-kim olma maksadına yöneliktir. Fâtimî-ler Mısır'a gelince biri Maks'ta, diğeri Ravza adasında olmak üzere iki tersane kurmuşlardır. Ravza'daki tersane daha sonra Fustat'a nakledilmiştir. Burada donanmanın ve devletin mallarını taşı-yacak gemiler yapıldı. Büyük harp ge-mileri Fustat, İskenderiye ve Dimyat'ta inşa edilirdi. Donanmayı Dîvânü'l-cihâd kontrol ederdi, bu divan aynı zamanda Dîvânü'l-amâir diye de bilinirdi.

C) Adli Teşkilât. Fâtımîler'in Mısır'a gel-mesiyle Kahire Bağdat ve Kurtuba gibi hilâfet merkezi oldu. Halbuki daha önce Abbâsî Halifeliği'ne tâbi bir vilâyetti ve burada Sünnî halifenin tayin ettiği bir kadı görev yapıyordu. Mısır'da kâdilkudât olarak tanınan âlim Ali b. Nu'mân'dır. Ezher Camii'nde ve Câmi-i Atîk'te okunan siciline göre bütün işler onun yetkisi ve denetimi altında idi (İbn Ha-cer, I, 407). Siciline ilk olarak "kâdilkudât"

terimi yazılan kimse ise oğlu Hüseyin b. Ali'dir (a.e., I, 210). Nu'manoğulları ailesinden altı kişi Mısır'da bazı aralıklarla altmış yıl kadılık makamında bulundu. Kādilkudâtların tayin sicillerinin Kahire'de camide okunması âdet haline gelmişti. Bu sırada kādilkudât ayakta durur, halifenin veya ailesinden herhangi birinin adı geçince ima ile secde işareti yapardı (a.e., I, 407). Kādilkudâtlık mevkii Fâtımî Devleti'ndeki yüksek makamlardan. Kādilkudât protokolde dâi'd-duâtın önünde bulunur, onunla aynı kıyafeti giyer ve "erbâbü'l-amâim"den (sarıklılar) sayılırdı. Perşembe ve pazartesi günleri sabahleyin Bâbülbahr'da halife-yi selâmlamak için oturması bir gelenektir. Bilindiği kadıyla bu âdet Halife Âmir ile başlamış ve ondan sonra da devam etmiştir. Vezir Hasan b. Ali el-Yâzûrî, ilk olarak kādilkudâtlık görevine ilâveten 442 (1050) yılında vezirlik görevini de üstlenen, böylece dâilerin önüne geçen devlet adamıdır.

Bedr el-Cemâlî'nin tenfiz vezirliğine gelmesinden sonra kādilkudâtlık makamıyla ilgili büyük değişiklikler oldu; 470 (1077) yılında Bedr el-Cemâlî'ye hem kazâ hem da'vet kurumlarına bakma görevi verildi. Kadı ve dâi ise onun iki nâibi durumunda kaldı.

Fâtımîler dönemi boyunca kadılar İsmâilî mezhebine mensup fakihler arasından seçilmiş ve devletin mezhebinden başka bir mezheple hüküm vermeleri şart koşulmuştur. Bunun tek istisnası, Ebû Ali Hasan b. Efdal Kütayfât'ın vezirliğe getirildiği dönemde görülür. Ebû Ali 525 (1131) yılında dört ayrı kadı görevlendirmiş, bunların her biri kendi mezhebine göre fetva vermiştir. Bu kadılar Şâfiî, Mâlikî, İsmâilî ve İmâmiyye mezheplerine mensup idiler. İbn Müyesser bu durumu, "Daha önce hiç böyle bir şey duyulmamıştı" cümlesiyle değerlendirmektedir.

Kadı salı ve cumartesi günleri Fustat'ta Amr b. Âs Camii'nde otururdu. Makamında minder ve ipek yastık bulunurdu. Bu tarz, Kadı Ahmed b. Abdurrahman b. Ebû Ukayl'in Muharrem 531'de (Ekim 1136) bu makama getirilmesinden sonra yerleşti. Mahkemenin seyrine ve hâkimin verdiği hükmeye şahitlik etmek üzere görevlendirilmiş bulunan şahitler (şuhûd) kadının sağına ve soluna mahkemeye müracaat tarihleri esas alınarak oturtulurdu. Daha önce otuz civarında olan şahitlerin sayısı 524 (1130) yılında 120'ye ulaşmıştı. Kadı boz bir ka-

tıra binerdi. Bedr el-Cemâlî'den itibaren iş başına getirilenlere kādilkudât denilmemeye başlandı. Çünkü vezirin sıfatı "sâhibü's-seyf" idi. Kadının önemli görevlerinden biri dinarların döküldüğü darphâne bunların ayarını kontrol etmekte. Aynı zamanda tutukluların gözetime işlerine de bakardı.

D) İlim ve Kültür Hayatı. Fâtımîler dönemi boyunca Kahire İslâm dünyasında ki İsmâilî da'vetin merkezi oldu. Bu da'vet Ezher'de yoğunlaşmıştı. Dârülim ise dâi'd-duâtın bulunduğu merkezdi. Fâtımî da'veti Ezher'de 365 (975) yılında başladı. Bu yılın safer ayında Kadı Ali b. Nu'mân Ezher Camii'nde babası Kadı Nu'mân'ın *el-İhtişâr* adıyla bilinen fıkıh kitabını imlâ ettirdi. O sırada hem ule-mâdan hem de ileri gelenlerden oluşan büyük bir topluluk hazır bulunuyordu. Bu ise Ezher Camii'ndeki ilk ders halkasını teşkil etti. Ya'kûb b. Killis 368 (979) yılında vezirlik makamına getirildikten sonra evinde âlimler, şairler, fakihler ve kelâmcılar için ayrı ayrı meclisler düzenlemeye başlamış, buralara katılanlara belli meblağlar ödemiştir.

378 (988) yılında Ezher'de ilk defa düzenli olarak ders yapılmaya başlanmış, Vezir İbn Killis, başlarında Kadı Ebû Ya'kûb olduğu halde otuz yedi fakihi Ezher'e tayin etmiştir. Bunlar her cuma günü sabah namazından sonra camide teşkil ettikleri halkalarda ikinci namazına kadar fıkıh dersleri verirdi. Buradaki hocalara maaş ve cami civarında ev tahsis edilmişti. Makrîzî, Mısır'da sultan tarafından maaş ödenerek verdirilen ilk derslerin bu halkalarda yapıldığını söylemektedir.

Fâtımîler'in kültür ve öğretim faaliyetleri, Hâkim-Biemrillâh'ın 395 (1004) yılında inşa ettirdiği Dârülim'de (Dârül-hikme) yoğunlaşmıştı. Bu kurum dopdolu bir 172 yıl geçirmiş ve bu sırada çeşitli değişikliklere uğramıştır. Halife burayı Ehl-i sünnet'e yakınlaşma maksadıyla inşa ettirmiş, fakat çok geçmeden 400 (1010) yılından itibaren burası Fâtımî propagandasının merkezi haline gelmiştir. 513'te (1119) devletin dinî politikasına aykırı faaliyetleri yüzünden geçici olarak kapatılmış, 517'de (1123) başka bir yerde ve İsmâilî bir müessese olarak açılmıştır. Bu durum 567 (1171) yılında Eyyübîler'in idareyi ele geçirmesi-ne kadar devam etmiştir.

Dârülim Hâkim-Biemrillâh döneminde uzun süre umumi kütüphane olarak görev yaptı. Şüphe yok ki burası bu yıl-

larda İsmâilî da'vetinin merkezi idi. Dârülim'in önemini arttıran hususlardan biri de İsmâilî da'vetin önde gelen simalarından biri olan dâi'd-duât Hibetullah eş-Şirâzî'nin 470'te (1077) vefat edince buraya gömülmüş olmasıdır. Dârülim 517 (1123) yılında yeniden açıldıktan sonra Fâtımî da'vetinin resmî merkezi durumuna geldi.

Fâtımîler'in kütüphaneleri İbn Ebû Tayy'ın ifadesiyle tam bir "dünya harikası" idi. O dönemde İslâm dünyasının hiçbir yerinde Kahire sarayındaki kadar çok kitap yoktu. Bu kütüphane Selâhaddin-i Eyyübî'nin idareyi ele geçirmesinden sonra satışa çıkarılmış ve haftanın iki günü yapılan satışlar tam on yıl devam etmiştir.

Doğu İslâm ülkelerinde özellikle Bağdat'ta medreseler Eş'arî mezhebinin Şa'ya karşı savunmak amacıyla yönelik olarak kurulurken Fâtımîler döneminde Mısır'daki medreseler İslâm'ı zimmîler karşısında savunmak için tesis edilmiştir. Çünkü zimmîler devlet içinde bilhassa Ermeni Behrâm'ın vezirliği döneminde yüksek makamlara gelmişlerdi. Behrâm'dan sonra bu makama gelen Sünnî vezir Ridvân b. Velahşâ, Mâlikî mezhebinin öğretilmesi için İskenderiye'de ilk medreseyi 1138 yılında kurmuş, Ebû Tâhir b. Avf'ı buraya müderris tayin etmiştir. Bu müessese el-Medresetü'l-Hâfiyye ve el-Medresetü'l-Avfiyye olarak tanınmıştır. Ridvân bu medreseyi, halkın tamamı Sünnî ve yaygın ameli mezhepleri Afrika ve Endülüs'le irtibatları dolayısıyla Mâlikî mezhebi olduğu için İskenderiye'de inşa ettirmiştir.

Bir diğer Sünnî vezir olan Âdil b. Selâh İskenderiye'de 546 (1151) yılında Şâfiî mezhebinin okutulduğu ikinci bir medrese yaptırmış, müderrisliğine de Hâfız Ebû Tâhir es-Silefî'yi getirmiştir. Fakat bu medrese Sünnî-resmî bir müessese olarak geniş bir çevrede tanınmamış, ancak Selâhaddin-i Eyyübî'nin son Fâtımî halifesi Âdîd-Lidînillâh'a vezir olmasından sonra tanınmaya başlamıştır. Mısır'da ilk medreseler Fustat'ta 566 (1171) yılında kurulmuştur (Makrîzî, *el-Hitâç*, II, 363).

Fâtımîler devrinde okutulan başlıca ilimler tefsir, kıraat, hadis, fıkıh, kelâm, nahiv, lugat, beyân ve edebiyat gibi naklî ilimlerle felsefe, hendese, astronomi, mûsiki, tıp, kimya, sihir, riyâziyyât, tarih ve coğrafya gibi aklî ilimlerdir.

Bu dönemde Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer et-Temîmî el-Kayrevânî,

FÂTİMİLER

Ebû Tâhir en-Nahvî, Ebû'l-Fazl Ca'fer, Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Ya'kûb en-Necîre-mî, Ebû'l-Hasan Ali b. İbrâhim en-Nahvî gibi lugat ve nahiv âlimleri; Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Hânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû'l-Cer', Ebû Hâmid Ahmed, Abdülvehhâb b. Nasr el-Mâlikî, Umâre el-Yemenî, Ebû'l-Fityân Mufaddal b. Hasan, Mühezzeb Ebû Muhammed Hasan b. Ali gibi şairler; Şerîf er-Radî, Ebû Mansûr es-Seâlibî, Ebû'l-Alâ el-Maarrî gibi edipler; Ebû Hâtım er-Râzî, Ebû Abdullah en-Neseî, Ebû Ya'kûb es-Sicistânî, Ebû Hanîfe Nu'mân el-Mağribî, Ca'fer b. Mansûrî'l-Yemen, Hamîdüddin el-Kirmânî, Müeyyed-Fiddîn Hibetullah eş-Şîrâzî gibi filozoflar ve Ebû Ali Muhammed b. Hasan b. Heysem gibi riyâziyeciler; Ebû'l-Hasan Ali b. Yûnus gibi astronomi bilginleri; Arîb b. Sa'd, Saîd b. Btrîk, Ebû Ömer el-Kindî, İbn Zûlâk, Şâbüştî, Muhammed b. Ebû'l-Kâsım el-Müsebbihî gibi tarihçiler ve Nâsır-ı Hüsrev gibi coğrafyacılar yetişmiştir.

E) İctimai ve İktisadî Hayat. Fâtımîler devrindeki Mısır toplumu Kiptîler'in yanı sıra çok değişik ırklardan oluşmaktaydı. Fâtımîler birçok kavimden yardım görmüştür. Bunların başında Mağribliler, Kûtâmeliler, Sanhâceliler ve Sicilya Rumları gelmektedir. Cevher ve Muiz ile beraber Mısır'a gelen bu etnik gruplara Halife Âziz-Billâh döneminde Türkler ve Deylemliler de eklenmiştir. Bedr el-Cemâlî ve ondan sonra gelen vezirler devrinde Ermeniler'in sayısı çoğalmış, Kahire ve çevresindeki nüfusun çoğunluğunu onlar teşkil etmiştir. Köyler ve Saîd bölgesi halkı ise Mısır'ın asıl yerli ahalisinden oluşmaktaydı. Bu kavimlerin inançları ve mezhepleri Sünnîlik, İsmâîlîlik, İmâmîlik, Hristiyanlık ve Yahudilik olarak değişmekteydi. Bu durum Mısır'ın o dönemdeki sosyal yapısına da yansımış, dinî ve millî törenler çoğalmıştır. Fâtımîler bu tür törenlere son derece düşkünlü. Fâtımîler döneminde sosyal hayat hakkındaki bilgilerin çoğu Âmir-Biahkâ-millâh zamanına (1101-1130) aittir.

Mısır Ortaçağ'da uzun müddet milletlerarası ticaretin önemli merkezi durumundaydı ve İslâm beldelerinin dışından gelen tüccarlarla dolup taşıyordu. Bu tüccarlar, özellikle de Avrupa'dan ve Bizans'tan gelenler İskenderiye'ye ulaşır, bazan da Dimyat ve Tinnis'e kadar giderlerdi. Bunların ülkenin iç kısımlarına gitmeleri gerekmezdi; çünkü o bölgelerden gelen araçlar bu tüccarların

mallarını oralara kadar ulaştırırlardı. Bununla birlikte Amalfî şehrinde gelen İtalyan tüccarları Fustat'ta konaklardı. Bu şehirde onlara ayrılan misafirhane Dârü Mânîk adıyla bilinirdi. Bundan, İskenderiye'dekinin yanında Fustat'ta da onlara ait konaklama yerlerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. İskenderiye'nin öneminin ticarî bir dağıtım merkezi, Fustat'ın ise idare merkezi oluşundan kaynaklandığı yolundaki görüş doğru değildir. V. (XI.) yüzyıla ait belgeler Fustat'ın aynı zamanda bir ticaret merkezi olduğunu ve İskenderiye'nin her bakımdan Fustat ile irtibatının bulunduğunu göstermektedir. Bütün bölgenin ticarî başbayii durumunda olan Fustat, Fâtımîler'in Mısır'ı zaptetmesinden sonra da Mısır'ın ticaret merkezi olma özelliğini korumuş, İskenderiye'den ve Kızıldeniz'den gelen gemiler yüklerini bu limanda boşaltmışlardır. Kara yoluyla Kûs şehrine getirilen mallar oradan gemilerle Fustat'a taşınırdı. Bu sebeple Fustat'ta tüccar bayiler vardı. Buralar bayiin konumuna göre depo, banka ve posta adresi gibi fonksiyonlar icra ederdi.

Fâtımîler zamanında Mısır'ın gelir kaynakları iki kısma ayrılmıştı: 1. Harâcî Mal. Hububat, hurma, üzüm ve meyve yetiştiricilerinden alınan yıllık vergilerle çiftçilerden alınan hediyelerdir (Makrîzî, *el-Hıtağ*, I, 103). 2. Hilâlî Mal. İş yerleri, dükkanlar, hamamlar, fırınlar, değirmenler vb. yerlerden aylık olarak alınan gelirlerdir (a.e., I, 107). Aynı şekilde ülkeye giren bütün mallardan gümrük vergisi alınırdı. Fâtımîler döneminde hiçbir ürün, sanat ve meslek vergiden muaf tutulmamıştır. Selâhaddin-i Eyyûbî yıllık tutarı 100.000 dinara ulaşan bu vergilerin birçoğunu kaldırmıştır (a.e., I, 104-105).

Gayri müslim tüccarlar, kuzey yönündeki giriş kapılarında "humus" veya "el-humusü'r-Rûmî" diye bilinen, deniz yoluyla gelen Rum tüccarlardan alınan vergi gibi bir vergi ödüyorlardı (İbn Memmâtî, s. 326; Mahzûmî, s. 45-46). Bu vergi bir divan tarafından tahsil edilirdi. Divanda nâzir, müşrifler, humus müşâhidî, bir memur ve birkaç kâtip bulunurdu. Dışarıdan gelen tüccarlardan alınan malların satıldığı yerlere "metcer" veya "el-metcerü'd-dîniyyî's-saîd" denirdi. Kızıldeniz'deki Ayzâb Limanı'nda ise yalnızca zekât ve zimmî vergisi alınırdı (İbn Memmâtî, s. 327).

Fâtımî Devleti'nin en önemli gelir kaynağı "cevâlî" veya "cizye" denilen vergi

idi. Bu vergi zimmîlerden alınırdı. Mısır hakkında eser yazanlar hilâlî vergiden sonra ve haracî vergiden önce müstakil bir cizye vergisi bulunduğu konusunda ittifak etmişlerdir. Bu vergi yıllık olmasına rağmen aylık olarak alınıyordu. Bu arada vergi tahsili esnasında müslüman olan ya da ölen kimsenin önceki süresi hesaplanarak o miktarda borçlandırılıyordu (Makrîzî, *el-Hıtağ*, I, 107).

Zekâta gelince, Mahzûmî ve İbn Memmâtî zekâtın hangi mallar için gerektiği ve toplanma işini kimlerin üstleneceği konularında müstakil bablar açmışlardır (el-Minhâc, s. 42-45; *Kavâninü'd-devâvîn*, s. 308-317). Makrîzî'nin kaydettiğine göre Mısır'da ilk defa zekât toplayan kimse Selâhaddin-i Eyyûbî olmuştur (el-Hıtağ, I, 108). Belki de Fâtımîler bunun yerine İsmâîlîler'in dâilere verdikleri necvâyî (İsmâîlî mezhebinin esaslarını öğretenlerden alınan teberru) koydular. Hazinesinin gelir kaynaklarından biri de mirasçı bırakmaksızın ölen kimselerin geride kalan mallarıdır (el-mevârisü'l-haşriyye).

Fâtımîler döneminde haraç ve arazi vergisi iltizam usulüyle toplanırdı. İltizam açık arttırma yoluyla en yüksek meblağı verende kalırdı. Bu kişinin o bölge halkından olması şartı aranmazdı. Devlet görevlileri ve kumandanlar da dahil olmak üzere herkes açık arttırmaya girebilirdi. Mültezimlerin bu hakları çocuklarına da intikal ederdi. Bu şekilde muayyen bir bölge iktâa dönüşmüş olurdu (Makrîzî, *el-Hıtağ*, I, 85; İbn Müyesser, s. 163).

BİBLİYOGRAFYA :

Nevbahtî, *Fıraku's-Şî'a*, s. 57-58; Kādî en-Nu'mân, *el-Mecâlis ve'l-müsâyerât* (nşr. el-Habîb el-Fikî v.dğr.), Tunus 1978, s. 404-411; a.mlf., *İftitâhu'd-da'ue*, Beyrut 1980, s. 264-269; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 185; XI, 48; Bekrî, *el-Muğrib fî zikri bilâdi İfrîkiyye ve'l-Mağrib*, Cezayir 1957, s. 25, 29-30; Şehristânî, *el-Milel* (Kilânî), I, 149; Usâme b. Münkiz, *Kitâbü'l-İ'tibâr* (nşr. H. Derenbourg), Paris 1886 — Frankfurt 1994, bk. İndeks; İbnü's-Sayrafi, *el-Kânûn fî dîvânî'r-resâ'il* (nşr. Eymen Fuâd Seyyid), Kahire 1990; Mahzûmî, *el-Minhâc*, Kahire 1980, s. 42, 45-46; İbnü't-Tuveyr, *Nühzetü'l-mukleteyn fî aḥbârî'd-devleteyn* (nşr. Eymen Fuâd Seyyid), Beyrut 1991, s. 20-23, 24-27, 82-85, 110, 112; İbnü'l-Me'mûn, *Nuşûş min aḥbârî Mısır* (nşr. Eymen Fuâd Seyyid), Kahire 1983; Müsebbihî, *Aḥbârü Mısır* (nşr. Eymen Fuâd Seyyid — Teyârî Beyâneki), Kahire 1978, s. 3-28; İbn Zâfir, *Aḥbârü'd-düvelî'l-munkaḥḥa* (nşr. A. Ferre), Kahire 1972, s. 88-89; İbn Memmâtî, *Kavâninü'd-devâvîn* (nşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1992, s. 308-317, 326, 327; İbn Müyesser, *Aḥbârü Mısır* (nşr. Eymen Fuâd Seyyid), Kahire 1981, s. 107-110, 163, 167; İbn Ham-

mâd es-Sanhâcî, *Aḥbârü mülûkî Benî 'Ubeyd ve şretühüm*, Riyad 1980; İbn İzâri, *el-Beyâ-nû'l-muğrib*, I, 149-171; Abdullah b. Muham-med el-Mâlikî, *Riyâzû'n-nûfûs* (nşr. Beşir el-Bekkûş), Beyrut 1403/1983, II, 73-96; Kalka-şendî, *Şubḥu'l-a'sâ*, III, 519; VIII, 342-346; XIII, 60; Makrîzî, *İltî'âzû'l-hünefâ* (nşr. Muham-med Hilmî), Kahire 1967-71, I-III; a.mlf., *el-Hı-tâṭ*, I, 103, 104-105, 107, 108, 408, 409, 440, 457-460, 483; II, 2-20, 193, 195-196, 341, 363; İbn Hacer, *Ref'û'l-işr'an kuḍâti Mısr* (nşr. Ha-mîd Abdülhamîd), Kahire 1957-61, I, 122, 210, 407; İdrîs b. Hasan, *Uyûnû'l-aḥbâr* (nşr. Mus-tafa Gâlib), Beyrut 1986, IV, 351-404; V, 160-161; a.mlf., *Târḥu'l-hulefâ'î'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib*, Beyrut 1980, s. 347-417; İbn Tağrıber-dî, *en-Nücümû'z-zâhire*, IV-V; Devâdîrî, *Ken-zû'd-dürer*, Kahire 1380/1961; Ali Paşa Mü-bârek, *el-Hıṭâṭû'l-Teufıkiyye*, Kahire 1306, I, 40-60; G. Wiet, *L'Egypte arabe de la conquête arabe à la conquête ottomane*, Paris 1937; Re-şîd el-Berâvî, *Hâletü'l-Mısrî'l-iktisâdiyye fî 'ah-di'l-Fâtımiyyîn*, Kahire 1948; Abdülmün'im Mâcid, *Zuhûru ḥilâfeti'l-Fâtımiyyîn ve sükû-tuhâ fî Mısr*, İskenderiye 1958; H. R. İdris, *La Berbérie orientale sous les Zirides X^e-XIIe siècles*, Paris 1962, II, 425-427; A. Lezine, *La Mah-diya-recherches d'archéologie islamique*, Pa-ris 1965; Y. Eche, *Les Bibliothèques arabes publiques et semi-publiques en Mésopotamie en Syrie et en Egypte au moyen âge*, Damas 1967, s. 74-102; Abbas Hamdani, "Some Con-siderations on the Fatimid Caliphate As a Mediterranean Power", *Attidel Terzo Congres-so di Studi Arabi e Islamici*: Ravello 1-6 Sep-tembre 1966, Napoli 1967, s. 385-396; a.mlf. — F. de Blois, "A Re-examination of al-Mahdi's Letter to the Yemenites on the Genealogy of the Fatimid Caliphs", *JRAS* (1982), s. 173-207; M. Cemâleddin Sürûr, *ed-Devletü'l-Fâtı-miyye fî Mısr*, Kahire 1970; a.mlf., *Siyâsetü Fâtı-miyyîne'l-ḥâriciyye*, Kahire 1396/1976; Sey-yid Abdülaziz Sâlim, *Târḥu'l-baḥriyyeti'l-İslâ-miyye fî Mısr ve's-Şâm*, Beyrut 1972, s. 79-81; a.mlf., *Târḥu'l-Mağrib fi'l-aşri'l-İslâmî*, İskenderiye 1982, s. 507-551; Hassanein Ra-bie, *The Financial System of Egypt: AH 567-741/AD 1169-1341*, London 1972, s. 72-137; Sâbir M. Diyâb, *Siyâsetü'd-düveli'l-İslâmiyye fî ḥavzî'l-baḥrî'l-mütevaşşit*, Kahire 1973, s. 93-166; Hâşî el-Muâdîdî, *el-Hayâtü'l-siyâsiyye fî bilâdî's-Şâm ḥilâle'l-aşri'l-Fâtımî (359-567/969-1171)*, Bağdad 1975; Cl. Cahen, *Makhzû-miyyât études sur l'histoire économique et fi-nancière de l'Egypte médiévale*, Leiden 1977, s. 26-30, 75-102; a.mlf., "Quelques chroni-ques anciennes relatives aux derniers fati-mides", *BIFAO*, XXXV (1937), s. 1-27; a.mlf., "L'Administration financière de l'armée fati-mide d'après Makhzumî", *JESHO*, XV (1972), s. 163-182; a.mlf., "Kabâla", *EI²* (Fr.), IV, 337-339; Şeyhü'l-emîn İvâzullah, *el-Hayâtü'l-icti-mâ'iyye fî'l-aşri'l-Fâtımî*, Cidde 1979; Hürey-ye Abdüsselâm, *en-Nizâmü'l-ḥarbî fî Mısr ze-mene'l-Fâtımiyyîn*, Kahire 1980; Âdile Ali el-Hammed, *Kıyâmü'd-devleti'l-Fâtımiyye*, İskenderiye 1980; Hasan İbrâhim Hasan, *Târḥu'd-devleti'l-Fâtımiyye*, Kahire 1981; a.mlf., "Relations Between the Fatimids in North Africa and Egypt and the Umayyads in Spain during the 4th Century AH", *Mecelletü Kûl-*

liyyeti'l-âdâb, X/2, Kahire 1948; G. R. Khoury, "Une description fantastique des fonds de la Bibliothèque Royale Hizanat al-Kutub au Caire", *Proceeding of the ninth Congress of the union europeenne des arabisants et isla-misants*, Leiden 1981, s. 123-140; F. Dach-raoui, *Le Califat fatimide au Maghrib 292-362/909-973*, Tunus 1981; a.mlf., "Contri-bution à l'histoire des fatimides en Ifriqiya", *Arabica*, VIII/11, Leiden 1961, s. 189-203; Sel-lâm Şâfiî Mahmûd Sellâm, *Ehlû'z-zimme fî Mısr fi'l-aşri'l-Fâtımiyyi's-sânt ve'l-aşri'l-Eyyûbî 467-648 h./1074-1250 m.*, Kahire 1982, s. 285-321; İsmâil el-Emîr Ali, *el-Karâmiṭa ve'l-ḥare-ketü'l-Karâmiṭa fî't-târḥ*, Beyrut 1983, s. 240-245; S. D. Goitein, *A Mediterranean Society*, Berkeley 1983, IV, 6-8, 26; S. M. Stern, *Studies in Early Ismailism*, Leiden - Jerusalem 1983, s. 177-188; a.mlf., "The Succession to the Fati-mid Imam al-Amir, The Claims of the Later Fatimids to the Imamate and the Rise of Tay-yibi Ismailism", *Orient*, IV/2 (1951), s. 193-255; a.mlf., "Abû Yazîd al-Nukkârî", *EI²* (Fr.), I, 167-169; a.mlf., "al-Âmir", a.e., I, 452-453; M. Bnett, "The Fatimid Revolution (861-973) and Its Aftermath in North Africa", *Cambridge History of Africa*, Cambridge 1984, II, 589-639; De Lacy O'Leary, *A Short History of the Fatimid Khalifate*, Delhi 1989; Abdülmün'im Sultan, *el-Mücteme'u'l-Mısrî fi'l-aşri'l-Fâtımî*, Kahire 1985; T. Bianquis, *Damas et la Syrie sous la domination fatimide (359-468/969-1076)*, Damas 1986; a.mlf., "La Prise du pou-voir par les fatimides en Egypte", *Alsl*, XI (1972), s. 48-108; a.mlf., "al-Hakim bi Amr Allah ou la folie de l'unité chez un souve-rain fatimide", *Les Africains*, XI (1978), s. 107-133; Ahmed Muhtâr el-İbâdî, *Fi't-Târḥi'l-'Ab-bâsî ve'l-Fâtımî*, İskenderiye 1987; Eymen Fuâd Seyyid, *Târḥu'l-mezkahibî'd-diniyye fî bilâdî'l-Yemen*, Kahire 1988, s. 172-204; a.mlf., *ed-Devletü'l-Fâtımiyye fî Mısr*, Kahire 1991; Fer-had Daftari, *The Ismailis: Their History and Doctrines*, Cambridge 1990, s. 91-143; a.mlf., "The Earliest Isma'ilis", *Arabica*, XXXVIII, Lei-den 1991, s. 215-245; R. Gottheil, "A Disting-ished Family of Fatimide Codes (al-Nu-man) in the Century", *JAOS*, XXVII (1906), s. 217-296; Husain F. al-Hamdani, "The History of the Ismaili Da'wat and Its Literature Du-ring the Last Phase of the Fatimid Empire", *JRAS*, I (1932), s. 126-136; M. Canard, "Un vi-zir chrétien à l'époque fatimide l'arménien Bahram", *Annales de l'Institut d'Etudes Ori-entales de l'Université d'Alger*, XII, Alger 1954, s. 84-113; a.mlf., "Fâtımides", *EI²* (Fr.), II, 870-882; a.mlf., "al-'Azîz Bi-llâh", a.e., I, 846-848; a.mlf., "Bahrâm", a.e., I, 968; a.mlf., "al-Basâ-sîrî", a.e., I, 1105-1107; a.mlf., "al-Ḥâkim bi-Amr Allâh", a.e., III, 79-84; B. Lewis, "Fatimi-ler ve Hindistan Yolu", *İFM*, XI (1950), s. 355-360; W. Madelung, "Das Imamât in der fruhen Ismailitischen Lehre", *Isl*, XXXVII (1961), s. 43-135; a.mlf., "İsmâ'iliyya", *EI²* (Fr.), IV, 206-215; H. Mones, "Le Malékisme et l'échec des fatimides en Ifriqiye", *Etudes d'Orientalisme dediées à la mémoire de Lévi-Provençal*, I, Paris 1962, s. 209-220; Bayard Dodge, "al-Is-mâ'iliyyah and the Origin of the Fatimids", *MW*, XLIX/4 (1959), s. 296-305; a.mlf., "The Fatimid Hierarchy and Exegesis", a.y., L/2

(1968), s. 130-141; Sami N. Makarem, "al-I-lakim Bi-Amrillah's Appointment of His Suc-cessors", *Al-Abhath*, XXIII, Beirut 1970, s. 319-325; A. Hamdani, "Byzantine-Fatimid Rela-tions Before the Battle of Manzikart", *Byzan-tium Studies*, I/2, Shepherstown 1974, s. 109-179; Mahmûd İsmâil, "el-Mâlikiyye ve's-Şî'a bi-İfrikiyye ebâne kıyâmî'd-devleti'l-Fâtı-miyye", *el-Mecelletü'l-târḥiyyetü'l-Mısrıyye*, XXIII, Kahire 1976, s. 73-106; B. I. Beshir, "Fa-timid Military Organization", *Isl*, LV (1978), s. 37-56; Y. Lev, "The Fatimid Conquest of Egypt-Military, Political and Social Aspects", *IOS*, XI (1979), s. 315-328; a.mlf., "The Fati-mid Army, A.H. 358-427/968-1036 C.E. Mi-litary and Social Aspects", *AAS*, XIV (1980), s. 165-192; a.mlf., "The Fatimid Xizir Ya'qub Ibn Killis and the Beginning of the Fatimid Administration in Egypt", *Isl*, LVIII (1981), s. 237-249; a.mlf., "Army, Regime and Society in Fatimid Egypt 358-487/968-1094", *IJMES*, XIX (1987), s. 337-366; a.mlf., "The Fatimid and Egypt 301-358/914-963", *Arabica*, XXXV, Leiden 1988, s. 186-196; Sami K. Hamarneh, "Medicine and Pharmacy under the Fati-mids", *Hamdard Medicus*, XXII/7-17, Karachi 1979, s. 33-69; H. Halm, "Der Mann auf dem Esel-Der Aufstand des Abu Yazid gegen die Fatimiden nach einom Augenzeugen berg-icht", *WO*, XV (1984), s. 144-204; a.mlf., "Ab-dallâh b. Maymûn al-Qaddâh", *EI²*, I, 182-183; A. Allouch, "The Establishment of Four Chief Judogeships in Fatimid Egypt", *JAOS*, CV (1985), s. 317-320; Shainool Siva, "The Ini-tial Destination of the Fatimid Caliphate: The Yemen or The Maghrib", *BSMES*, XIII/1 (1986), s. 15-26; G. Wiet, "al-Afdal b. Badr al-Djamâli", *EI²* (Fr.), I, 221-222; C. H. Becker, "Badr al-Djamâli", a.e., I, 894; D. M. Dunlop, "al-Baṭā'ihî", a.e., I, 1124; E. Graefe, "Fâtımî-ler", *İA*, IV, 521-526.

EYMEN FUÂD SEYYİD

III. SANAT

Fâtımî sanatı İslâm sanatının müstes-na devirlerinden birini temsil eder. Fâtı-mîler'ce asalet ve âlicenaplıklarının deli-li olması hedeflenen bu devir eserleri, İslâm sanatının anlayış ve kurallarından farklı birtakım hususiyetlere sahiptir. Fâtımî hükümdarları önemli ve cömert birer sanat hâmisî oldukları kadar, sa-natı güçlü bir siyasî araç halinde kullana-masını bilen kişiler olarak da ün yapmış-lardır. Özellikle Fâtımî mimarlık sanatı, maddî ve mânevî anlamda yeni memle-ketleri ve ruhları fethetmeyi gaye edin-miş mücadeleci ve propagandacı bir te-mayüle sahiptir. Duyguların asaleti, ru-hun yüceliği, yüreğin sevecenliği ve âli-çenaplığın belirtisi olarak halka yapıla-cak ihsanlar için mekân teşkil eden sa-nat eseri binalar aynı zamanda hüküm-darların kudret ve itibarının delili olarak da önemlidirler. İslâm'ın yegâne temsil-